

FUNDACJA NA RZECZ NAUKI POLSKIEJ

Agnieszka Kluba

**POEMAT PROZĄ
W POLSCE**

WARSZAWA–TORUŃ 2014

Książka wydana przez
Fundację na rzecz Nauki Polskiej
w ramach programu Monografie FNP

Redaktor tomu
Magdalena Bizior-Dombrowska

Korekty
Agnieszka Markuszewska

Projekt okładki i obwoluty
Barbara Kaczmarek

Printed in Poland
© Copyright by Agnieszka Kluba
and Fundacja na rzecz Nauki Polskiej
Warszawa 2014

ISBN 978-83-231-3243-1

**WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu Mikołaja Kopernika**

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. +48 56 611 42 95, fax +48 56 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl
Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax: +48 56 611 42 38, e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Wydanie pierwsze
Druk i oprawa: Abedik Sp. z o.o.
ul. Glinki 84, 85-861 Bydgoszcz

Spis treści

WPROWADZENIE	9
--------------------	---

CZĘŚĆ I. TEORIA

ROZDZIAŁ 1. POEMAT PROZĄ. ROZWAŻANIA GENOLOGICZNE	15
Wstęp	15
Stan badań	20
Komentarze i polemiki	25
Genologia hermeneutyczna	35
Koncepcja Jana Józefa Lipskiego (cykl Jana Kasprowicza)	41
Architekstualność poematu prozą	49
ROZDZIAŁ 2. TEORIE POEMATU PROZĄ ZA GRANICĄ	61
ROZDZIAŁ 3. REFLEKSJA METODOLOGICZNA	113

CZĘŚĆ II. HISTORIA

ROZDZIAŁ 1. MŁODOPOLSKIE „POEZJE PROZĄ”	127
Wacław Rolicz-Lieder	142
Józefa Bąkowska (Szczęsna)	148
Bronisława Ostrowska	154
Kazimierz Przerwa-Tetmajer	157
Aleksander Szczęsny	169
Ludwik Stanisław Liciński	186
ROZDZIAŁ 2. KASYDY, OBRAZKI, KALIGRAFIE, SZKICE... POEMAT PROZĄ W LITERATURZE MIĘDZYWOJENNEJ	203
Jarosław Iwaszkiewicz	210
Aleksander Wat	241
Julian Tuwim	248
Bronisław Iwanowski	258
Stefan Napierski	284
Anna Świrszczyńska	325
Maria Pawlikowska-Jasnorzewska	345
Julian Przyboś	362

ROZDZIAŁ 3. WOJENNE „LIRYKI PROZĄ”	383
Andrzej Trzebiński	386
Zdzisław Stroiński	393
ROZDZIAŁ 4. POEMAT PROZĄ W POLSKIEJ LITERATURZE POWOJENNEJ	413
Anna Świrszczyńska	416
Zbigniew Bieńkowski	428
Jan Brzękowski	442
Julia Hartwig	452
Czesław Miłosz	470
Wisława Szymborska	475
Zbigniew Herbert	477
Krystyna Miłobędzka	500
ZAKOŃCZENIE	513
BIBLIOGRAFIA	519
SUMMARY	545
INDEKS OSOBOWY	551

Wprowadzenie

Poemat prozą to byt w Polsce po leśmianowsku „niedowcielony” – niby omówiony w słownikach, czasem nawet efemerycznie wskrzeszany w jakimś tytule, ale na ogół prowadzący żywot utajony, zwrócony raczej ku przeszłości, rozpamiętujący czas dawnych zaistnień. Nigdy nie było ich zresztą w polskiej literaturze zbyt wiele, a im dalej od przełomu wieków XIX i XX, tym mniej, tym mglistszy ich kontur i tym bardziej epizodyczne przejawy. Poemat prozą pozostawał formą rozpoznawaną i podejmowaną przez nielicznych wtajemniczonych, zazwyczaj przez znawców poezji francuskiej, która ten sposób pisania wynalazła.

Kiedy śledzi się zanikającą linię polskich poematów prozą, można dostrzec wyraźne relacje nawiązywane przez poetów ponad epokami, jak te, które łączą Stefana Napierskiego z Wacławem Rolicz-Liederem czy Aleksandrem Szczęsnym, lub też bardziej subtelne związki – choćby te między powojennym Zbigniewem Herbertem a przedwojenną Anną Świrszczyńską. Elitarny charakter kręgu autorów tworzących poematy prozą przesądził również o znikomej świadomości tej formy pisania wśród piszącej, czytającej i komentującej publiczności literackiej. Mówiąc najprościej – dla wtajemniczonych gatunkowy kod poematu prozą był czymś oczywistym, intuicyjnie podejmowanym i twórczo przekształcanym, dla pozostałych był czymś w pewnym sensie niewidocznym, nie dość wyczuwalnym i niekonstytuującym się w czytelny wzorzec genologiczny. Stąd historia poematu prozą to zarazem po części historia przeoczeń, błędnych rozpoznań i pochopnych atrybucji. Bez ich przypomnienia ta opowieść byłaby niepełna. O tym nieodczytaniu zdecydował nie tylko utajony żywot poematu prozą, znany nielicznym, także – jego przewrotna, dyskretna i stroniąca od pochwytności natura, celowa labilność tożsamości, mylenie tropów, prowadzących zarówno do prozy, jak i do poezji, a może tak naprawdę jeszcze gdzie indziej...

Wystrzegający się kaligraficznej staranności sonetu czy zaczepnej ostentacji wiersza wolnego, chimeryczny i proteuszowy, ale przecież nie amorficzny jak proza poetycka, jest ten literacki „niepochwyć” szczególnym wyzwaniem dla badacza, który chce uniknąć uzurpacji przesadzających rozstrzygnięć, ale nie może zrezygnować z pewnych minimalnych założeń. Staram się pogodzić obie te racje. Ważnym komponentem mojego studium są rozważania genologiczne, bez których dzisiejsza refleksja nad poematem prozą nie może się obejść; omówienia poematu prozą z punktu widzenia genologii stanowią przeważającą część obcojęzycznych prac poświęconych tej formie pisania – przybliżam je również polskiemu czytelnikowi. Jednak książkę tę wypełniają przede wszystkim charakterystyki tekstów napisanych prozą przez dwudziestu czterech polskich poetów w ciągu ponad stu ostatnich lat. „Proza poetów” – tak między innymi mówi się o tej formie i w określeniu tym kryje się trafna odpowiedź, że autorami poematów prozą byli twórcy poezji. „Proza poetów” oznacza, że z zagadkowych powodów ci, którzy piszą wiersze, miewają niekiedy potrzebę zwrócenia się ku prozie. Owa potrzeba może przybrać postać minimalną, jakby próbną, jak w przypadku Czesława Miłosza, autora *Esse*, czy Wisławy Szymborskiej, autorki zaledwie czterech poematów prozą. Może być też potrzebą odczuwaną przez długi czas równoległą do potrzeby pisania wierszy (Zbigniew Herbert), może być dyspozycją zarzucaną i ponawianą (Anna Świrszczyńska), może być w końcu zdarzeniem epizodycznym, zamykającym się w jednym cyklu utworów (Jarosław Iwaszkiewicz, Stefan Napierski, Maria Pawlikowska-Jasnorzewska). W sześciu przypadkach – w każdym z innych względów – zamiast przesadzającej klasyfikacji gatunkowej wybrałam jej zawieszenie (Ludwik Stanisław Liciński, Julian Przyboś, Krystyna Miłobędzka), częściowe i warunkowe uznanie (Andrzej Trzebiński) lub zakwestionowanie (Aleksander Wat, Zbigniew Bieńkowski). Jedną z dodatkowych radości płynących z poznawania dziejów tej formy było dla mnie odnalezienie intrygujących autorów, którzy dotąd nie zaistnieli w pełni w polskiej literaturze, jak Józefa Bąkowska, pisząca pod pseudonimem *Szczęсна*, czy Bronisław Iwanowski. Jeszcze inną przyjemnością było odkrycie, że autorzy z pozoru znani pozostawili po sobie

teksty, które niesłusznie zostały zapomniane (Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Stefan Napierski).

Polski poemat prozą doczekał się do tej pory zaledwie jednego książkowego ujęcia – w zakresie dotyczącym jednej epoki literackiej, Młodej Polski. Z powodu licznych kontrowersji towarzyszących poematowi prozą moja książka odgrywa w tej sytuacji rolę rekonesansu, którego głównym zadaniem jest wyodrębnienie zasadniczego korpusu tekstów, obejmujących kilka epok istnienia poematu prozą, określenie obszaru jego podstawowej problematyki wraz z jej wstępną konceptualizacją pojęciowo-teoretyczną oraz wypróbowanie wypracowanych przy tej okazji narzędzi analitycznych. Zaproponowane interpretacje poszczególnych twórczości zostały ułożone w porządku chronologicznym. Jego ramy pozwoliły, mam nadzieję, dostrzec kapryśną linię polskiego poematu prozą, a jednocześnie zachować podstawowe konteksty określające powstanie danych utworów – kontekst epoki oraz kontekst całej twórczości. Ujęcie, które nie pozwala stracić z oczu autora oraz integralności jego dzieła, nie jest przypadkowe. Zanikająca linia polskiego poematu prozą wyklucza bowiem, moim zdaniem, perspektywę ewolucyjną, choć mogłaby ją sugerować linearność porządku chronologicznego. Z celową przesadą można powiedzieć, że każdy z polskich autorów poematu prozą po swojemu i od nowa podejmował wzorzec gatunkowy tej formy, nawet jeśli niektórzy z nich byli świadomi dokonań innych polskich twórców w tej dziedzinie. Jednocześnie diachroniczny porządek czyni również bardziej czytelnym historyczny wymiar poematu prozą, formy zdolnej do asymilacji nowych elementów poetyki. Formy mimo to przechowującej pamięć swoich źródeł, niepoprawnie i dumnie „anachroniczne”, ponawiającej krnąbrny gest, który niepokój, jaki budzi w twórcy doświadczana rzeczywistość, pragnie przemienić w wyrafinowane dzieło sztuki.

CZĘŚĆ I
Teoria

ROZDZIAŁ 1

Poemat prozą. Rozważania genologiczne

Wstęp

Początkom moich rozważań towarzyszyło przeświadczenie, że poemat prozą to nic innego jak jedna z odmian prozy poetyckiej. W konsekwencji wydawało mi się oczywiste, że nie można o poemacie prozą mówić inaczej niż jako o niewielkiej formie literackiej bez reszty zanurzonej w pewnym potężniejszym od niej żywiole. Te założenia szybko okazały się nietrafne, a odruchowe łączenie poematu prozą z prozą poetycką stało się nieoczywiste.

„Proza poetycka” – jako pojęcie i jako termin – to określenie tyleż powszechne, co nieostre i wywołujące u badaczy rozmaite skojarzenia. Do najczęściej – niekoniecznie jednak JEDNOCZEŚNIE – pojawiających się asocjacji należą: tłumaczenia prozą tekstów biblijnych (i szerzej – stylizacje biblijne) oraz antycznych (zarówno poetyckich, jak i retorycznych), tradycja prozy retorycznej (*Kazania sejmowe* Piotra Skargi), styl niektórych utworów romantycznych (François-René de Chateaubrianda, Jean Paula, Novalisa, *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego* Adama Mickiewicza, *Anhelli* Juliusza Słowackiego), tak zwana proza rytmiczna (tyleż antyczna *prosa numerosa*, co jej wersje późniejsze: romantyczna, na przykład *Agaj-Han* Zygmunta Krasińskiego, i modernistyczna, między innymi w twórczości Stefana Żeromskiego), pisarstwo Fryderyka Nietzschego, czy w końcu, by na tym poprzestać – młodopolskie poetyzacje prozy (choćby u Stanisława Przybyszewskiego i Tadeusza Micińskiego). W odniesieniu do tak rozmaitych emanacji proza poetycka jawi się jako *mare tenebrarum*, amorficzny bezmiar, z którego od czasu do czasu z tajemniczych powodów miałyby się dobywać formy przybierające postać bardziej uchwytną i powtarzalną – poematy prozą.

Przyjęcie tezy, że poemat prozą to efekt takiego szczególnego (chwilowego, lokalnego) zagęszczenia owego bezmiaru, wprowadzałoby sugestię, że proza poetycka jest bezpośrednim i „naturalnym” antenatem tego gatunku. Tymczasem w tej sprawie zdania są podzielone i zależne od sposobu rozumienia, czym jest poemat prozą.

Upraszczając, kontrowersja ta sprowadza się do alternatywy, czy uznać, że poemat prozą powstał w efekcie ogólniejszego procesu rozluźniania struktur wersyfikacyjnych¹ w obrębie poezji, czy też przyjąć, że nie byłoby poematu prozą bez chęci wprowadzenia dodatkowego, naddanego uporządkowania, niekoniecznie o charakterze metrycznym, w prozie poetyckiej². PIERWSZA ewentualność odsyła do zagadnienia szerszego, wiążącego się z charakterystycznym dla literatury europejskiej od początku XIX wieku³, odchodzeniem od klasycystycznych rygorów metryki i prozodii. W tej perspektywie pojawieniu się poematu prozą odpowiadałyby inne, równie reprezentatywne dla literatury romantycznej i poromantycznej, zjawiska: coraz częstsze przypadki nieregularności w ramach odwołań do wzorców metrycznych oraz wiersz wolny. Wszystkie te fenomeny należałoby traktować jako różne reakcje poetyckie na tę samą potrzebę. Oczywiście nie zawsze ich izolowanie od spraw łączących się z DRUGĄ z zarysowanych wcześniej linii, akcentującą tendencję do nadorganizacji języka prozy, ma sens. Potwierdzeniem mogą być słowa Stanisława Balbusa, odnoszące się do *Agaj-Hana* Krasińskiego:

Omawiany utwór stanowi szczególny przypadek antyklasycystycznego zachwiania podziału na komunikatywną prozę, z rytmem naturalnym, oraz – dodatkowo rytmicznie nacechowany – wiersz. [...] Na terenie wersyfikacji tendencja ta objawiała się jako zachwianie i rozluźnienie rygorów metrum, czego wyrazem był rozkwit nieregularnych form

---

¹ Takie stanowisko zajmuje na przykład Maria Podraza-Kwiatkowska; zob. M. Podraza-Kwiatkowska, *Wacław Rolicz-Lieder*, Warszawa 1966, s. 136 i 142.

² Por. na przykład S. Sterna-Wachowiak, *Wiersz wolny awangardowy. Teoria rewolucji: hipoteza „pra-gatunku” i ekspresja nadawcy*, w: idem, *Szyfr i konwencja*, Poznań 1986, s. 187 i n.

³ Na temat zapowiedzi tych zjawisk zob. M. Grzędzińska, *Les tendances à atténuer la distinction entre le vers et la prose*, w: *Poetics. Poetyka. Poetika*, t. 1, red. R. Jakobson, Warszawa 1961.